

Скорейко Г. Втрачене сусідство: Буковинське Єврейство очима християнського населення міжвоєнного періоду (матеріали усних оповідей). Вісник Центру буковинознавства. Збірник наукових праць науково-дослідного Центру Буковинознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2019. Т. 3. С. 179-196.

УДК 94(=411.16)(498.6)«1918/1940»(093.3)

Ганна Скорейко

(Чернівці)

ВТРАЧЕНЕ СУСІДСТВО: БУКОВИНСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО ОЧИМА ХРИСТИЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (МАТЕРІАЛИ УСНИХ ОПОВІДЕЙ)

Усна історія забезпечує розуміння минулого у повній гармонії, адже кожна окрема людина являється носієм не тільки важливої інформації, але ще й унікальних, тільки їй притаманних оціночних суджень. Вона дає можливість вивести звичайну людину-обивателя на рівень потужного носія надважливої історичної інформації, має ще й важливе суспільне значення - осмислення відповідальності кожного за все, що відбувається довкола.

Вивчення історії Буковини неможливе без дослідження різних етнічних спільнот у їх взаємодії, а особливо у змішаних громадах, де люди різнилися не тільки за вірою, мовою, але й способом здобувати собі «хліб насущний». До сьогодні багатьох дослідників, які шукають рецепт мирного співіснування у полікультурному суспільстві, вражає дух толерантності на Буковині, де співіснували українці, румуни, поляки, німці, євреї та ін. Але прийшла Велика війна і стерла мозаїку буковинської полікультурності, знищивши цілі світи, серед яких надзвичайно цікавим та яскравим був світ християнсько-єврейського сусідства. В першу чергу, інтерес представляє досвід співжиття християн та іудеїв у буковинських селах. Впродовж століть у краї євреї жили поряд з християнами і вчилися один у одного мудрості, не тільки не зважати, але й цінувати життєві позиції кожного.

Загальновідомо, що основою впливу на життя і розвиток єврейської громади і майже кожної особистості були два чинники: Закон/традиція та державне законодавство. Єврейську ментальність, самоідентифікацію зберігав і відновлював юдаїзм. На тлі дотримання релігійних заповідей євреї досягли значних успіхів у підприємництві, торгівлі, науці, мистецтві, освіті. Юридичне існування єврейських релігійних громад оформило австрійське законодавство, зокрема, Закон 1890 р., який закріплював права й обов'язки громади як релігійної організації. Центром комунікації, духовного життя були синагоги. Проте, зауважимо, що це було дієвим у великих громадах, містах та містечках. Сільське ж єврейство мешкало у домінуючому християнському середовищі, тому його спосіб адаптації до культурних, економічних та соціальних умов кожного окремо взятого села був унікальним: зберегти себе у релігійно-культурному плані, зреалізуватися у соціально-економічній сфері і не викликати ворожості з боку традиційного хліборобського населення.

У міжвоєнний період, коли вся Європа поступово «заливалася» хвилями антисемітизму, це стало нормою суспільної активності у містах. Але традиційні, консервативні по своїй природі села продовжували неспішний хід і практично не втягувалися у розпалювання цієї дикої ворожнечі.

Проте прийшов 1941 рік, який приніс страшні випробування. Сільське єврейство Буковини було повністю знищене. До цих пір залишається відкритим питання: чому миролюбні селяни, які ще вчора дружно віталися зі своїми сусідами-євреями, обговорювали суто господарські новини, шукали способи виходу зі скрути, у переважній своїй більшості не стали на їх захист, а деякі навіть брали участь у Голокості. У селах ще залишилися очевидці подій досить поважного віку, багато з них являються носіями унікальної історичної інформації, їхні спогади стали надбанням численних дослідницьких експедицій, лягли в основу солідних наукових розвідок про велику катастрофу ХХ ст.

Але поза широким інтересом залишилися цінні для сучасного осмислення історичного минулого знання про повсякденне життя сільських громад, де сусідили різні культури: побут, звичаї, господарські заняття, культурні явища міжвоєнного періоду (1918-1940 рр.) та початкового етапу Другої світової війни. Існує чимало спогадів буковинських та бессарабських євреїв про своє життя у краї міжвоєнного часу. Так само охоче про свої біди і переживання згадують християни-буковинці, що пережили лихоліття війни. Але всі вони орієнтовані тільки на себе. Сьогодні найбільшій актуальності набуває збереження історичної пам'яті мешканців сіл Буковини, які являються носіями унікального досвіду тривалого співіснування у змішаних громадах, а особливо з єврейськими спільнотами. Адже майже в кожному селі збереглися будівлі, що належали місцевим євреям, забуті могили на цвинтарях, які нагадують про недалеке минуле і найголовніше – люди, які пам'ятають про своїх співмешканців. Задля збереження цієї історично-генетичної пам'яті ми проводимо спеціальне дослідження життя змішаних сільських громад через опитування старожилів, які являлися очевидцями, сучасниками міжвоєнного життя, чи учасниками подій Голокосту. Слід зауважити, що в усноїсторичній традиції основна увага звертається не на реконструкцію подій, а на чуттєву та емоційну сторону історичної пам'яті, усвідомлення своєї ролі у подіях. Але ще важливішим є перехід від власного «я» до конструювання свого світу через близьке коло, оточення, своїх «інших», своїх «сусідів», які колись визначили основні цінності у розвитку особистості.

Сьогодні мусимо констатувати, що усна історія може дати відповіді на багато гострих питань суспільно-політичних та соціально-культурних процесів, а індивідуальний історичний досвід звичайних громадян дає можливість звертатися до поняття людського виміру у осмисленні історичного минулого. З жalem мусимо визнати, що збір оповідей серед буковинців сьогодні значно утруднений численними об'єктивними чинниками. В першу чергу, це поважний вік респондентів та важкі випробування, які припали на їхню долю, що суттєво позначається на емоційному стані. Пізніші емоційні та психологічні травми дещо затьмарили дитячі та юнацькі спогади, які збереглися у пам'яті уривками. Крім того, зауважимо ще й певну настороженість та обережність у оцінках подій минулого, яка стала наслідком ідеологічного контролю радянських часів. Переживши репресії, переважна більшість старших людей все ще остерігається відверто і прямо розповідати про минуле. Дуже важливим є фактор часової відстані між пережитими подіями та сьогоденням, що іноді проявляється в хронологічній плутанині. І найголовніший чинник - ми дуже запізнилися, тому що носії унікального досвіду і інформації відходять і щодень складніше вдається заповнити все ще існуючі історичні ніші. Однак навіть у такому вигляді матеріали усної історії залишаються безцінним джерелом інформації, а сама історія набирає виразно людського обрису.

У архіві Центру буковинознавства зберігається багата колекція записів, які здійснювали викладачі та студенти-історики в буковинських селах впродовж тривалого часу. Частина з них сформувалася у ході виконання спільного проекту з Музеєм історії та культури євреїв Буковини. Ці зустрічі стали надзвичайно цінними не тільки для інтерв'юєрів, які здобували грандіозний досвід спілкування зі старшим поколінням, переносилися в іншу історичну реальність, але й для респондентів, які заново переживали свої кращі дитячі та юнацькі роки. Важливо зауважити, що

усі спогади позначені позитивом, притаманним юності, який відразу ж перекривався трагедією втрат. Деякі з очевидців картали себе за те, що не допомогли своїм сусідам-євреям під час Голокосту. Інші, навпаки, з гордістю оповідали про допомогу, підтримку, сприяння в переховуванні євреїв їхніми родичами.

Цікаво спостерігати, як респонденти згадували імена своїх сусідів, з якими вели господарські справи їхні батьки, локації домівок та магазинів, що належали сільським євреям, яскраві історії з життя своїх сусідів. Особливо цінним, на нашу думку, став досвід не стільки господарської, стільки побутової та культурної сусідської взаємодії між євреями та християнами, навіть із посиленням антисемітської пропаганди у міжвоєнній Румунії.

Можна припустити, що Друга світова війна знищила одну із найцікавіших сторінок історії Буковини – досвід полі культурного сусідства буковинського села. Усі очевидці з сумом констатували, що майже ніхто з тих, хто вижив, не повернувся в рідні села після війни.

Звісно, варто зважати, що переважна більшість респондентів були дітьми у міжвоєнний час. А отже довколишній світ сприймали виключно в позитивному світлі. Ми уже ніколи не дізнаємося про внутрішні переживання і переконання їхніх батьків, адже саме вони чітко проявили себе під час Голокосту, коли частина взяла участь у вбивстві своїх сусідів, частина рятувала і переховувала, а частина дбала виключно про виживання своїх родин. Окремо слід зауважити, що злочини односельців ніхто не заперечував, не виправдовував, навпаки, усі їх засуджували, намагалися розібратися у причинах – від державної політики румунського уряду, окремих проявів націоналістичних груп, до боргових зобов'язань перед місцевими євреями.

В цілому, усна історія - це багатогранна і багатовимірна система, де кожна історична подія і кожен її учасник - на своїх, тільки їм відведених місцях, де герої і антигерої - у нерозривному зв'язку і існувати один без одного не можуть. Саме вона забезпечує розуміння минулого у повній гармонії, адже кожна окрема людина являється носієм не тільки важливої інформації, але ще й унікальних, тільки їй притаманних оціночних суджень. Один із методів усно історичних досліджень – виявлення оціночно-емоційного стану оповідача через звернення до характеристики сусіда – дає грандіозний антропологічний матеріал. У таких розповідях людина, проговорюючи історію свого сусіда, знаходить шлях до розуміння себе і своєї епохи. І зрештою справжнім відкриттям стала дуальність категорії «правди». В ході опитування відомий вислів, що «у кожного своя правда», знаходить застосування тільки щодо трактовки дрібних подій, при цьому всі очевидці доходять єдиного висновку, що все ж «жити треба по правді», де «правда» наповнюється універсальним ціннісним смислом. Окремо слід зауважити, що серед старшого покоління звичним вживання слова «жид»/ «єврей». Це обумовлюється історичною епохою, в якій виростали і формувалися наші оповідачі. При цьому емоційно це звучить природно і не тільки не несе зневажливого наповнення, а навпаки, згадується з повагою, чи з жалем.

Так звичайна людина виходить на рівень цінного носія надважливої історичної інформації, відображає цілу свою епоху і своїм життєвим досвідом підтверджує важливість осмислення відповідальності кожного за все, що відбувається довкола.

Таким чином, матеріали усних оповідей, фіксуючи пам'ять буковинського християнського селянства міжвоєнного періоду, дають можливість розібратися в умовах дещо усталених стереотипів щодо взаємин у поліетнічному, полікультурному чи поліконфесійному середовищі, де одна група виступала домінантою в чисельному зрізі, однак залишалася залежною від певних факторів економічного чи духовно-культурного впливу іншої чисельно меншої групи. Саме такими були відносини між християнським та єврейським населенням міжвоєнного буковинського села, яке переживало складні та неоднозначні процеси дещо запізненого модернізму.

**Павліна Олексіївна Веклюк,
1936 року народження,
село Великий Кучурів, Сторожинецький район**

Коли почалася війна, це було в неділю, дуже ясний, світлий день. І, пам'ятаю, дуже постріли почалися зі сторони міста. А мій тато каже: «Ой дітки, бо нас було багато дітей, ой діти почалася війна». У 41 році, причина кажу така, що румунський король з військом ішли через Сторожинець туди напряду від Румунії і сюди. Ми належалися колись до Румунії. І, кажуть, що там є дві церкви, що то було в Сторожинці дві церкви разом, і не знаю скільки цих солдатів єврейських залізи на башту, там до дзвіниці і почали стріляти по військах, по тих солдатах, і вони падали, як м'ячі, як м'ясо падали, там вони довго стріляли, поки дуже багато солдатів полягло там.

Єврейські, це що були там заховані, в дзвіниці на горі. І потім якось збоку, чи як то і їх піймали і ну звісно, що з ними зробили, а за той час, що стільки війська полягло, командування дало такий наказ, щоб за 24 години який єврей попаде під руки і всі євреї, які знаходяться по селах, по хатах - розстрілювати. Немає значення, жінка, чоловік, діти – немає значення. Все стріляти підряд.

У 41 році (...) я жила на другій стороні, коло центральної дороги - і було чути, там є то місце, знаю, і тепер є, там була така видолина, такий став, бо там колись за Румунії була огорожня бригада, то солдати, які там робили, бо то були землі військової частини, і каже тато до жінки: «Ти знаєш, повели таких файних людей, повели стріляти їх, і далеко їх не повели, не завели». Туди дороги не було такої широкої як тепер, була дорога 6 метрів, щоби могли дві фіри розійтися, і пішов тато дивитися на дорогу і вони дали там ту сторонку, отой місце, де той став був, там їх розстріляли. Скільки там було, я не знаю. Там, у млині, центральна ця дорога у селищі, то було багато євреїв, жили тут, ціла вулиця євреїв хати побудували. В тому млині жили колись євреї. В млині є магазинчик і там жили колись євреї, цей млин належав колись євреям, вони там жили і вони там млин тримали. Колись той млин і мовов, і петлював, як то кажуть, на пшеничну муку, і всякі крупи і всякі ячмінні і всякі-всякі, що треба було до млина, там люди йшли робили, з других сіл приходили туди.

Він не був спалений, він тепер знищений від років, за ним ніхто не доглядає. Так, він такий же був, але файний, не як тепер облуплений

Сюди не було євреїв, вірніше, ця вулиця, де ми живемо, населення, вірніше поселення Великого Кучурова, починалося звідси, від цієї сторони. Від того млина, там, де ви кажете, туди аж до сільської ради, і по сільській раді, там були зо дві хати. Були дуже багато домів єврейських, вони тримали м'ясні ятки, як називалися, ну торгували м'ясом, і буфети були, і магазини такі всякі були. І корчми були тоже, тут таки через млин, там де вони такі через дорогу, там тепер зовсім друга хата, там була хата єврейська, там була корчма. Напроти млина, була корчма і єврейська хата, звідти аж туди дальше-дальше, були єврейські хати, вони йшли, розстрілювали всіх, може де хто сковзнув,

**Нам розказували, що один чоловік сховав, він потім був головою колгоспу, євреїв.
Казав, що один вижив?**

Бергер?! Був ще один, навіть три були. Там був на горі Алербах. Так, я не знаю як він спасся, потім був цей Бергер, і ще один рядом з Алербахом, там трошки вище був, він викладав музику у школі, не в школі а у філармонії він робив, він має вище як школу. То ці троє лишилися живими. І діти ще були двоє, але я не знаю, що з ними зробили... З одної дівчини, вибачайте,

зробили сміх, так той чоловік тільки постраждав, його засудили на 8 років за гвалтування, що він позбиткувався над єврейською дівчиною. І так, трупи, як іти сюди в ту сторону, там під берегом, де є такий високий берег, залізнодорожні лінії, там вони прикладали їх до берега лицем і так їх розстрілювали одних, а других розстрілювали тільки на дорозі, на подвір'я. А даліше ці трупи... Був один Захарук Дмитро, він там біля залізного мосту, де перехід є, то він трошки даліше на правій стороні (жив). Захарук Дмитро. Тоді не було ні машин ніяких, а були фіри, підводи, чи як воно ся називає по вашому. І той чоловік з фірою, і сідали 2-є людей з ним і вони збирали ті трупи, були завезені... Тут на горі, на єврейським кладовищі викопали таку фосу 2 метри ширини і 6 метрів довжини. Так, і туди брали з фіри і скидали туди, так як тюльки.

Там на тім місці нічого немає, но більше нікого не хоронили на тому місці.

Там на тому місці тепер кладовище єврейське, чи як?

Кладовище було давно, но цю фосу, що вони трошки, там є багато цих пам'ятників, але тут скраю, де ще не було схоронених, то вони викопали цю фосу, яму, то вони склали там цих вбитих, застрелених, збирали скрізь і там кидали їх. Потому закрили і та яма довгий час... Після війни найняли чоловіка, найняв Бергер, він був голова сільської ради, потім голова колгоспу. Та й він дав людей, і ту яму, бо вона від трупів, трупи загнили і вона всіла, то вони ту яму зрівняли. Але тепер там ніхто нічого не будував і не хоронив, бо більше євреїв таких більше не було. Які євреї були, то вони пішли до міста, бо й там ховалися.

А люди ваші, от як прийшли румуни, 1941 рік, люди переховували якихось євреїв, чи як ставилися самі люди сільські до них?

Ну Бергера переховували, він стояв через потік там, де він живе, там де він жив і раніше, там тато, він там мав корчму, через потік там був один чоловік Єцко Николай, він косив сіно і мав великий стіг. І в тім стогу переховували Бергера. Ну і там хто замітив, потому заявив, але його попередили, і він звідти в той час... І то вже було після війни біда. Було, бо почалася бандерщина бушувати. Ну ці ся лишили. Похоронили, це місце вільне. Там трава росте, там більше нема нічого.

Де євреї молилися?

Одні йшли в Чернівці, багато йшли, і всі йшли, бо там, де тепер кінотеатр «Жовтень», там була центральна синагога євреїв

Я знаю оце, що знаю. От тут на кладовищі єврейським скраю, якщо бути там, там є пам'ятник Аввербаху, він мав два сини Вітя і Ізя. То я з Ізьом ходила до школи, а Вітя був старшим, і я не знаю, яким чином він виїхав заграницю, не знаю, як йому вдалося, під час війни виїхав і все.

А як місцеві жителі з євреями контактували?

Добре, дуже добре жили, дружньо. Євреї по суботам не клали вогонь, так як тепер, і вони нічого не робили. А ті хлопчики такі, бідні, то вони їм йшли розпалювали вогонь, бо вони навіть сірник не палили, клали в вогонь, робили то, що вони казали, допомагали, ну тоді колись теж були і бідні, і багаті, і дуже бідні були. Вони йшли допомагали, у них з одної сторони ліпше жили, бо торгували, може розумніші були, до культурних більше людей відносилися, то вони давали дітям і хліб з маслом. Знаєш, де та дитина колись бачила щось, той хліб з маслом, варили мамалигу, рубали грінку мамалиги та й солили, клали на шпаргат (на плиту), пекли і клали в торбинку. І так то діти йшли до школи з тою їдою. Тепер би хто сказав, то би сміявся. Що ми перебули, що ми пережили. Жили дружньо, дружньо. Якщо треба було, то навіть зичили гроші один одному, ну

робили, гроші платили, так що ворожнечі між ними не було, між нами сільськими і євреями ворожнечі не було.

Але був такий, що різав худобу?

Так так, він мав свою ятку, як то казали, м'ясний магазинчик, ятка колись називалися.

Купував телята від людей, худобу, і там він торгував. Приходили і наші купувати туди, якесь свято, якесь весілля, то йшли до нього купувати. Ну і євреї самі свої йшли купувати. Тай до міста він все висилали. Ну що ще можу сказати.

Знали багато мов, багато мов знали, знали всякі. Але я не знаю, був єврейський мов, що я знаю німецький мов і він був схожим на єврейський, а іврит, цей що є тепер, то у нас на селі не було цієї мови, може вони між собою спілкувалися, тому що вони знали, але ми не балакали з такою мовою з ними. Тато дуже дружньо жив, тому що тато мій один єдиний чоловік в Кучурові, який мав корчму, то вони якось знаходили спільну мову. То вино брали від них, то перекуповували, то разом йшли в Молдавію, їхали за товаром, ділилися. Тато мій дружньо жив з ними.

Дома до хати вони не сміли приходити, але вони йшли до корчми там, бо там з дороги були двері до корчми, то вони там спілкувалися в корчмі з татом.

Ткачук Віктор Геодорович

1927 рік народження,

село Стара Жадова, Сторожинецький район

До війни, так я вам повім, євреї в основному тут були до війни. Їх багато було, центр - це все єврейський був. Так я вам почну помалу, так щоби я не збився, ви собі будете писати, а я вам буду казати. Перший той дім, що стоїть там, самий крайній дім, там живуть тепер Федоси, але там була касарня колись, жандарі жили і там було більше цього місця. І вони, жандарі їм пустили зубного врача. Бардіх його фамілія була. Бардіх він за совєткою власті робив у Чернівцях у здороввідділі, робив начальником цього, як воно називається? Відділу, що контролює? Санепідемстанції. Бардіх. У нього ще був син один, я з сином ходив до школи, одного року десь, то я з цим Бардіхом зустрівся, бо я робив на полуторці у санаторії у школі, а він там жив у главрача нашого цього санаторія, бо то це санаторія там була дитяча. То з ним здибався, я його впізнав відразу, але він робив вигляд, що мене не пізнав, аж потому, як заговорив: «А Віктор, а ти здесь?» Бо він був битий комуніст, та й він..., йому щось не любилися. Так Бардіх там жив, не знаю куди, як то війна почалася, куди він утік, а після війни появився. (...)

Дальше йшли, так на розі тут була хата – жив аптекар, жид, але я забув його фамілію, забув от крутилася фамілія, забув. Він завідував аптекою і як відступили наші війська у 1941 році, як почалася, тут його взяли, посадили, нас уже не було тут, але потому, як повернулися, то розказували. І тепер аптека там теж є. Там жила аптекарка, вона учителька у Чернівцях, там ті виїхали у Чехословаччину, утекли, тут лишили, а них там пивниця велика була і вони усіх там жидів туди пакували, такі посіпаки румунські такі, шантропа така, брала тай то все пакувала туди. А жиди - вони були багаті люди, вони давали нам жити, вони давали... Батькові не треба було, бо він діставав (зарплату), ставка була хороша кондуктора, та й він міг купити за 3000 леїв саму крашу сименталку (корову), то була ставка кондуктора на залізниці. Тут побудував хату і все, бо були гроші. Дальше, то цей жид, фамілія Кон – жид, за цією аптекою цей Кон, він мав дві доньки, корчму тут мав і магазин. Дальше за Коном ішов бідний жидок, такий один, хатка маленька була у

нього, але ми ще ходили, бо я з його сином товаришував, ходив до нього на уроки, бо я готувався у ліцей у Чернівці. А жид добре математику знав, то я до нього ходив, і він не соромився, за дарма, не брав гроші, бо онука свого готував та й я коло нього. То Клайн фамілія була. За Клайном ішов Лауб, корчму мав, той багатий жид, а як називався я не пам'ятаю. За Лаубом ішло... він магазин мав теж жид, він умер, а його донька там лишилася і жінка – Гарнік. За Гарніком липуваний (старообрядець – Г.С.) ішов, це казали на тих, що втекли з Росії, що повтікали у ту війну ще, і поселилися тут, у нас тут було їх 8 сімей, а решта то все на Косованці, вони своє село мали. Потому йшов Мицканюк, то він мав магазин і свиней різав і м'ясо продавав і кузню мав, кував коней, робив усе, по дереву робив. Не столяр, фіри робив, стельмах називали. Дальше ішов Гавшій, жид, він різав, мав теляче м'ясо, а свинське не мали право тримати. Але як його фамілія була, Гавшій по нашому казали, але як його фамілія по настоящому не знаю.

Він різником був і обрізання робив, він мав якийсь чин між ними, бо обрізання будь-хто не робив. Так, потому за ними знов ішов Клайм, пекар був і мав магазин хлібний, продавав він. Десь ішов він, баню мав свою, там за ним уже скраю, старший жидок самий жив, бо жидівка вмерла була, нема десь пішла була в нього донька, файна була така та й пішла десь собі з жидками. Так, і цей правий бік скінчився. Лавб у нас є записаний?

Потому Ваня Лауфер, це є тато її, а та пані ходила зі мною до школи одного року була, жидівочка. Жили вони так, не були багаті, але жиди, тай потрошки возили товар, мали пару коней і возив товар, хто заказував, бо раніше возили з Чехословачини, ми так як бляху на хату заказали, дали йому гроші і він поїхав. Довіряли жидам, давали гроші. Він поїхав, скільки заказали йому, окремо заплатили і він привіз бляху. То вже вісімдесят років та бляха в мене на хаті, ця бляха 80 років, і вікна і двер - це все як зробили тоді, я якраз родився у цій хаті, то була маленька така а там поклали.

Ану тепер починаймо другим боком іти. Рувенгир фамілія, він мав сина, старий був лікарем такого широкого масштабу, Бардіх той лічив зуби, а цей усякі хвороби лічив. Рувенгир сина мав, але він на строгому рахунку у поліції був бо він комуністом, грав, його сажали пару разів, та й він тікав, а потім не чути про нього було, бо його ті румуни ловили, а прийшли советські, він пропав, бо не було чути потім за нього. Далі Дойч фамілія, здається мені, що цей Дойч - син його у Верховній раді у Криму. Він був, як ми приїхали, приходив до мене. Але від тоді він дізнався, що я в Русі був і йому це не сподобалося і він не приїжджав, бо він у Верховній раді був та й думає, що ще дізнаються, що дідо у русі був тай пришиють ще..., то такого товариства йому не треба було. Дойч, то його тато ринви робив, покривав хати бляхою, склив вікна, оце такі роботи робив, добрий спеціаліст був. Дальше Клюгман. Клюгман старий магазин мав з залізом усяким таким, тай мав пару коней, мав два сина і доньку – Виня, Биня і Мотя, жидівочка. Тай мав пару коней і з 5 гектарів поля, то він нікого не наймав, хлопці ходили обробляли, то за совецької власті вони тут лишилися, а потому вони виїхали у Ізраїль. Усі виїхали - і Мотя, і Виня, і Биня. А Биня робив на заводі з зерном, завскладом робив, колега мій, то не один мішок він мені дав зерна, зібралися, а він каже: «Маєш мішки?» А я без мішка не їду, буду в кишені брати? Давай сюди, виходить, кличе він завскладу: « Міша, Віктор зараз цих два мішка най собі сам набирає, там би то менше хто видів і ти поможеш йому у багажник покласти». Два мішка собі набрав пшениці, а потому цього перевели у Чернівці на завод, такий завод там є на долині над залізною дорогою... (...), потом, куди він пішов робити, а я туди ходив, він мені збирав того порошу і давав мені по пару мішків, я задурно не їхав, їв тай пив. То був хороший товариш, хороший, я з ними ходив до школи, то як міг бути злий з ними? Ми вчилися разом.

Там був один Рейх фамілія жида була. Мав велику будівлю - дві кімнати нижні великі, а у вишній сидів. А він мав коника собі, мав фіякір і поїзд їхав три рази на днину на Берегомет, його наймали люди і він з поїзда відвозив до дому, так як панів. То в Чернівцях багато було робили з

бідної сім'ї, а багаті їх наймали робити коло дітей, поварами робили всякі, то жили собі по панські, пани платили і він відвозив, цей Райх.

Ми ходили в школу, я до того нічого не мав. Був директор школи Монтено, як сьогодні пам'ятаю. Як у школу ходили, бувало, що ми футбол ганяли. Як тільки перерва – футбол. Вони футбол любили таки так, що но. Я не так ударив, або що, то вже мав за що причепитися - ударив його, бо то дівтора, потому мирилися. Чотири роки ми так ходили дівтора, бо то раніше було так - 7 років у селі ходив, бо то як 4 роки ти закінчив, ішов у ліцей, як здав, то поступав, а як ні, то треба було 7 років кінчати - це середня школа була. Закінчив, то тебе лишали дома, уже нікуди не сіпали. Сім років (освіти) треба мати було, (щоб піти) в армію, бо якщо не мав, то не брали у армію румуни.

Так далі там були: Клюгмін ми поїшли, ага Нухін мав корчму, молодий жид, здоровий такий. Так, далі Галіцев, багатий жид, мав дві доньки, залізом торгував, з Чехословаччини возив, пару коней мав, фірмана тримав коло того. То фаний такий кусок до Чехословаччини їхати, але ніхто не перестрічав - ні бандити, ні хто. Але ці фірмани завжди їхали по два. Собі з сусідом здорові були, що то треба було з 5 бандитів, аби напали на них. То мали коло себе рушницю зрізану – обрізи. Тримали обрізи та й бувало, що стріляли там, тай не знали, хто то їхав, але стріляли - і до Бога спочивати, але потому перестали, бо то стрічали більше всього в Кугутах, які їхали на Чехословаччину. Тут Нухіна дві сестри окремо мали магазин, забув, як вони називаються. Вони старші від мене були, багато старші, а тато їх мав корчму. Так, Варнер не мав дітей, а то звично вони мали двоє-трьох і навіть більше... (...). Як виходити там, де туалет є, а там була його хата Варнера цього. Потому туди далі на праву руку був кравець, але як його фамілія?. Він мені ще шив костюмчики, бо то кравці були в моді тоді, то по заказах усе, то хіба пам'ятаєш усе? Я так у ночі, коли не можу спати, пригадую усі фамілії, а на рано, коли встав, уже забув.

Була, синагога була там по вулиці, там жінка одна тепер живе, там ще жив коло синагоги Шабір, фамілія була. Він робив завідуючим пілорами, і ще один жив коло того, хати великі тепер стоять - доктор Якоб. Це він хазяїн був цієї пілорами, цілодобово люди робили, мали роботу.

Рабен був. Не пам'ятаю, я такими високими людьми не інтересувався, я з своїми колегами, а він був високий у них, здоровий, жінка у нього була теж така здорова. Вона варила коло плити, а то протяг був, а вона як зловилася за раму, рама впала на неї і все, вмерла. То ходили, як ховали, бо то цвинтар їх тут, багато тут поховано. Там ще був такий адміністратор, дивився аби не розкрадали, бо то любили тягнути, бо люди будувалися, він з мамою жив, а тата не було.

У всіх євреїв майже магазини були. Ти приходив, мав книжечку і печатку він клав свою там у книжечці. Він давав на суму, так як тепер дають до грошей, але якщо ти до місяця вернув, то він брав тверду суму, а якщо ні, то брав процент, або два. Давали, усі давали до грошей, але жили з ними менше, більше добре.

А коли почалася війна, що з ними сталося?

Вони повтікали багато, які розумні були, мали грошей, повтікали, а є що лишилися, то в міста повтікали у Молдавію, у Чернівці.

А як румуни ставилися до них?

Паршиво відносилися до них. Ми не були тут, ми були у Казахстані, але оповідали. Румуни, як прийшли, то котрі не встигли повтікати, то їх забирали з хати і в пивницю туди. А люди забирали усе з хати. Моєї жінки тато розказував мені, що один жид прийшов, що собі добрі були, та й кажи: «Йди, Андрію, забори собі, бо ті бандити забирають це все, а ти бери, може, збережеш».

І він пішов, узяв щось зо дві шафи, та й, коли вони вернулися, він віддав їм туди, але він жив добре з жидами. А були такі, що приходили і грабували. Раз жид, треба бити його.

Як ви думаєте, чого до них так ставилися?

Бо то була так партія, кузісти називалися, фашистська партія, вони бомбили їх. Темні люди, кузісти, котрі вступали у партію, то були головорізи, так як і тепер, зараз то саме, хто панує.

А після війни євреї повернулися сюди?

Повернулися, але у Сторожинець, і в Чернівці повернулися, вони жили там, а потім виїхали у Ізраїль.

А тут нікого вже не лишилося?

Не, ади лишився оцей во, але він українець Боднарюк.

А за кладовищем у вас доглядає хтось?

Я не знаю, як ще був Рух, приїхала була делегація з Чернівців, тай ми їхали у Чернівці, 24 чоловіка членів Руху поїхали і заключили з ними договір, вони мали дати нам сітку оцинковану труби, ми мали огородити і мав бути сторож, який постійно мав від них оплачуватися... (...)

Ви дружили з євреями сім'ями?

Я скажу, що як хто. Я, допустимо, тато мій, дід мій - жили з ними добре. Тато мій так собі, бо він був державний робітник на залізниці, він повинен був з усіма добре жити.

Гонтарюк Васирина Іванівна

1936 року народження,

село Стара Жадова, Сторожинецький район

До війни 1941 року жили у вашому селі євреї і може пам'ятаєте, скільки їх було?

Дуже багато було, дуже багато... (...) родини Серф, родини Рудик, родини Моство, там де живе Колочук там жив (...). Так, як би я вам так порахувала, починається від Серфи, потому Дарко тут живе, потому де була школа, потому напроти школи, потому, де Колісник жив, потому де кузня була, де Рудік жив, де в той бік хто там був: коло Яня хтось жив, як він називався, Бог вже його знає (...). То маєте вже більше десяти, а за Колісником була їхня синагога...

Які відносини були між вашими сільськими людьми?

Дуже добре і допомагали їм землю обробляти, але це все було на викуп, бо це був жид, він був торговець, то не було жида, щоб він був одноосібник, а кожний з них був підприємець, по сьогоднішньому сказати. Кожен з них мав свій магазин, кожен. Один торгував кінською збруєю, один торгував насінням, один торгував випивкою, торгував реманентом сільськогосподарськими, кожний, кожний був зайнятий. І прийшов чоловік: «Мошку, дайте чвертку горілки». То він не пив пів літри, з чверткою сиділи добу чотири чоловіки і по такій маленькій стопочці пили добу і балакали, складали плани на майбутнє. Як уже багато заборгував, то він міг казати: «Слухай, Іванку, коли ти вже мені віддаш борг?». То вже там дуже багаторосло, розумієте. Дуже дружно жили, і не ображали народ, навіть ті бідні, що були такі бідні, що ну. (...)

А жиди ніколи не допускали, щоб цей народ з голоду помирав, дуже дружно жили. От ми жили тут, бо ми поряд жили, у цього єврея мама служила до замужества 18 років, а вийшла заміж і ще з татом служили 5 років. А потім тата забрали на війну, вже почалася війна, то цих жидів почали гнати, тут де зараз лісництво, там ззаду була велика стодоля, о туди їх всіх зігнали, і тут де біля аптеки, там тепер магазин цей тримає Громіта. Там теж у ту стодолю зігнали цих євреїв, не давали їм ні їсти, ні нічого абсолютно. То мама моя носила їм поночі, повзком підлазила і давала їм їду... Ніколи вони її не образили. Помогли мамі, значить. То що бідна людина - складала собі, то одно... Коли вже прийшлося, що вийшла заміж, то допомогли і побудувати стодолю, значить... А хто був лентяй, тому, звичайно, не помагали. Таким совісним роботящим людям усі помагали.

Ну я кажу, було дуже багато, так як я запам'ятала, то тільки починаючи від моста і далі туди до половини майдану було 15-20 хат євреїв. Там вони мали свою синагогу, там вони молилися. Дуже поважали наших людей, що іще можу сказати.

А ви не пам'ятаєте, як звали того єврея в якого Ваша мама служила?

Фамілія його Серф, а як його звали... Дочка Маргет.

Ви дружили з тою дочкою?

Да. В мене є навіть фотографія її. Вона, я ще на той час, коли вона ходила, я не ходила до школи, це вона старша.

Але діти єврейські ходили разом із українськими?

Так, в один клас ходили. Не було різниці, що це єврейські, що це панські, це всі ходили в один час. Моя мама дуже бідна була. Босяком ходила до школи. А тоді йшла до школи. Тут скраєчку, тут є моя мама, а то все панські діти, бачите, а бідне було у сорочці, спідничинка.

А як почалася війна, окупація, то що сталося з євреями ?

Дуже стали їх гонити, дуже стали гонити. Ну прийшли, як тоді називали поліцаї, знаєш.

Тобто ці поліцаї були з ваших людей?

Да, з наших, да. Дуже їх гонили, дуже збиткувалися тут у центрі, де побудовані ці три будинки на площадці і навпроти лісництва дуже був великий магазин, і чоловік з жінкою торгував – жиди, його забрали, і її з доньками забрали. Хлопці прив'язали маму і при мамі згвалтували двох дочок, так один за одним, другий, за другим третій, було їх чотири, чотири прийшли. О такі були наші люди.

А як ви думаєте чого вони так з євреями вчинили?

Це, я думаю, було за рахунок того, що він ішов, пити хотів, їсти хотів, так, а віддавати не хотів. А то приходили і нагадували, що вже євреї відчували, що буде війна, вони були між собою зв'язані. О цей пан уже казав мамі: «Катріно, буде війна, буде війна, ти знаєш, треба запасатися хлібом».

Батько, як пішов на фронт, то в нас було так зо 10 центнерів зерна, ячменю, кукурудзи, і то кукурудза уже потерєблена, такі були великі бочки і в ті бочки накладено. Як сьогодні пам'ятаю, цю бочку кочанами закривали, раз коло разу, щоб миші не могли пройти, поки миша той кочанпрогризе, то вже видно, що вона там була, той кочан витягали, а свіжий закладали, розумієте. Жиди запасалися і потихоньку свої гроші...

Це тут був, де ферма, це тут був Серф, не можу згадати, як його звали, а на Кобилянській було два його брати, (...) їх було три брати. Це все були землі поміщика графа Скали, а вони в них винаймали, як оренду і вони були орендарями, йому підзвітні, але все вони, діяли все. Народ той, хто не хотів тут їти робити, привозили гуцулів з Лопушньої, з Путили, з Сіятина - привозили звідти з гір, бо ті там не мали, там землі не було, там все горби, то привозили звідти і ті люди робили. А так то дуже дружній народ був, жиди з нашими жили, не всі дружно потому віддячували, так виразитись можна.

А були такі, що допомагали євреям переховуватись?

Дуже було багато їх, моя мама за то, що носила їсти, два тижні сиділа, як тоді казали у касарні, так як тепер міліція. Їсти не давали, били, заставили мастити стіни, місити глину ногами, бо жидам помагала.

А крім вашої мами може ви чули що ще хтось помагав?

Таких людей було багато, не тільки моя мама. Кожний, кому жид зробив добре, він старався в хвилину його біди піти йому на поміч, дуже багато помагали. Але багато, як кажуть злорадствували, зле робили, ну що ще можна сказати.

Скажіть, будь-ласка, а хтось з євреїв залишився тут після війни?

Після війни, наскільки я знаю, оця Мальвіна вернулася, її забрали в полон, чоловік загинув від приступу печінки у Трансільванії, а вона з дитиною попала в саме пекло в Німеччину. Була в концтаборі, звідти прийшла гола, як моє коліно. І вона, і дитина, що були лиш так - кістки і шкірка. То вона прийшла сюди. А мама, бо то колись все розтягали ці мужики бідні, бо коли цих жидів забрали і все лишилося, то мама взяла та й викопала яму, та й забрала перину, пару подушок, одіяла і закопала в землю. І ця паня як приїхала, то мама все то витягнула, поставила на коліна і плакала.

Що то за гетто було в центрі?

Отут, де лісництво. Там була така величезна стодоля. Мицканюкова стодоля - там жив Мицканюк, він і не німець, і не поляк, чи німець, Божка його знає. Но знаю, що він мав кузню велику, знаю, що він мав цей забойний пункт, адже жиди, пісняки ми кажем, а це в них називається - кашерне. Як ви їсте м'ясо, то чим ви користуєтесь при м'ясі - дощечка, терочка, ніжик - то до кашерного не можна брати, то було окремо кашерне. Їм мама ходила різати кури туди, вони не різали кури не відрубували голови, вони так - взяли курку, розділили тако, щупали пир'ячко, і відрубали шию, голова лишилася і так моя мама навчилася і так і я по сьогоднішній день у відро зарізати курку, я не вмю курці відрубати голови.

Значить гетто - то була велика стодоля і тут, де тепер цей Громіта торгує, там тоже була велика стодоля попри аптеку туди. Це то, що лишилося ззаду. Загнали цих людей, дрючком закрили ворота і не їсти не давали нічо.

А тоді їх потихонечку почали вивозити, вивозити.

Костащук Дмитро Годорович
1924 року народження
Верхні Станівці, Кіцманський район

Жили євреї. Наприклад, тут у нас у селі, можна сказати навіть точки, я знаю, де ті магазини були. То маєш так: Лейбічка одна, Буня другий, Пріва три, Шміль був такий, така фамілія знаєте, це жидівське, ну і ще один був там на горі, я його не пам'ятаю прізвище, але було так, що було це в нас в селі, це мале село, а там в селі сусідньому, там багато було, та й великі магазини мали, а тут малі магазини мали, були такі, як що міг, то взяв та й торгували, з того жили.

Коли вже пішла ця біда, що коли рускі відходили (липень 1941 р. – Г.С.), і лишили зброю у Сторожинці тим євреям і сказали, коли ті румуни будуть наступати, ви їх, звідки хто може... (стріляти – Г.С.). Ну і ми не знали. Що ми вже думали, що вони добрі, і далі рускі села, вони не знали, що рускі втікають... Так то, розумієте, вже, як би це були знали, вони би це ніколи не робили. Коли румуни почали наступати, почали бити їх і там дуже багато (румунських вояків – Г.С.) впало в Сторожинці. Тоді румуни приказали народу бити всіх під ряд, ну а народ є народ, бачите. Одні добрі, другі не добрі, хоч були й такі, що добрі, але раз уже що дістали у вухо (почули – Г.С.), що можуть це робити, робили, що хотіли, порядку не було. В той час, коли це було, сорок день тут не було властей. Наприклад, навіть у нас в селі, скрізь, бо то, як це вчули, що таке майже кожен в селі це робили з жидами, майже, майже.

Як зазвичай заробляли євреї?

Торгівля, бізнес, бізнес. Пішов у Чернівці, там трошки купив дешевше, тут продав і доробились. І нам добре було, бо не треба було вже бігати. Отут магазин тепер, там купують, беруть трошки, там накладають націнку та й з того живуть, так і тоді. Тут був один Жеденский бідний, що він лиш тільки торгував яйцями. Ходив собі селом та й мав собі кошики два, та й ходив скрізь хатами, йшов дорогою... То яйце коштувало за Румунії п'ятдесят банів і двадцять п'ять банів, це бань було по румунськи, вони продавали, мали копійку. Йому добре було, бо він то зібрав, ще й в Чернівці (відвозив – Г.С.), май дорожче, такий оборот. Та чим це погано було? І зараз так само, тут та система вже зараз ця система, що була, а коли за Румунії. Зараз йдуть в бізнес, називається він бізнес, а колись вже за руских, не було можна було пачку дріжжів купити, бо казали, що спекуляції, і не мож було продати, а це, напевно, утворилася, ця сама бізнес.

Мій батько мав, як сказати, олійницю, фабрику таку, що робили олію, і трошки мав грошей, бо в тата мого, не був багач, як мав три гектари поля, то це назвався середняк. Тато і так мав три гектари поля, мав коня і возив жидам з Чернівців мануфактуру. Тут сідали увечері собі на фіру і за цілу ніч вже в Чернівцях. Там набирають продукти, мануфактуру, що там, всього набрали і звідти сюди в магазин везли. За то татові платили. Нема грошей, зичив тато у них, вони зичили у тата. То не кожний мав таки так, що мав бізнес, а мав за що вже таки других купити. Бачите, розхід вдома в хазяйстві, жиди не мали такого ні поля свого, все щоби, вони худобу не тримали, що він мав, з чого дома жити, жилося з грошей, так як зараз наприклад.

Наприклад, євреї мали свою школу мали, ходили, у Станівцях була ця школа, там була польська школа, була німецька школа, а румуни мали тут собі. І в селі була школа, але євреї з нами не ходили.

То не було так часу, в нас мало в селі було дітей єврейських, буде один там, аж на правім горбі, він ходив, аж звідти сюди, до школи, так зустрічалися, говорили, балакали, нічого так, дружно жили. Вони такі були, що не дуже хотіли такого, дисципліна в них була, ви не думайте, що то коли хотів, тоді пішов, або, а взагалі ми не мали коли з ними спілкуватися, таки так у нас хазяйство вдома, робота.

У нас у селі, ті магазин, де жили євреї, там такі гарні магазини, пальта були. Як був там магазин, так і завелось, за руских там магазин був і зараз там магазин. А в других трьох місцях там хати побудували.

Та в той час, як вам сказати, я пам'ятаю за це, 1943 (оповідач мав на увазі 1941 рік – Г.С.), як відступали рускі, і вони полишали зброю цю там, ну там їх стріляли, а це було сорок третього, а в началі сорок першого...

Та, тоді, коли в сорок третім, як рускі відступали, і тоді, коли євреї стріляли у румунів, румуни тоді дали наказ народові: «Робіть, що хочете».

Румуни вистрілювали, це приказ був, військо... А тут люди... Так, бо були такі бідні, що одні від других.

А може є тут сім'ї, які переховували євреїв на деякий час, коли там військо було?

Були такі сюди, при дорозі, так боками, боками, боками... Менше, хто май доходив туди. А сюди попри дорогу нема.

По боках, там знаєте, бо то що - ніч-дві переночував, бо це не тягнулося довго ця битва, ця руйнація... Це ніч-дві, ну аж хай тиждень. Потому всі виселялися в Чернівці, а там вже інакші були прикази, інакші порядки. В той час, що після того всього, після тої революції, після біди тої, приходили жінки і мужчини, мало то було, тяжко за сірники, дріжджі... Ходили селами, та й то поміж народ продавали та й далі гроші мали. Мама готувала та приходили то все і знайомились з нами, тут кожен так їх уважав, ну ніколи не таке, боялися.

В спокійний час нічого не було, то вже коли війна, настала ця така революція всяка така, безлад, порядку нема, законів не було, вже народ став, самий більший народ, котрий міг...

Євреї мали гроші, а бідні не мали, багато таких було, що громили євреїв наші ці сільські люди, мали за що, мали гроші і робили. Таке між собою говорили: «Гей, мо, - каже, - я видів, що жид їв булку з маслом». Каже: «Е, ти видів, а не їв, як зароблю, то буду їсти я». Та й того так ставились.

Обов'язково, євреї жили дружно, от, як кажуть, бідний був сей жид, що ходив, що збирав яйця, та й купує, там відвезе та й... Але жили, жили, не погано жили. Жид їв булку з маслом, хоч він корову не тримав, поля не мав, але жили. Сорокового року, як прийшли рускі, я це тепер нагадав, прийшов такий порядок, що усім давати поля, ділити так на раз усім. Всі люди так по скільки там виходило арів чи гектарів... А наділили то жидам, всі жиди списали той, Кеба, є в нас тут поле таке називається Кеба. В тій Кебі розділили жидам теж поля, мають так по пів гектара, чи може більше. Але я це пам'ятаю, бо я це знаю, бо їм наділили поля нездалі, як то кажуть... Вони беруть та й наймають, тато ходив то орати, то робити... Коло поля треба робити, та це так довго не тривало і одні робили на тім полі, а другі ні... Так то залишилося, заросло, що нічого з того не вийшло, та поволі то так перекрутилося. Жид собі старався мати легше.

Вони молитовний дім мали свій, школа у них своя, румуни їм не забороняли цього, ходити до школи, молитися. Бо я не знаю, як рускі, за це я не годен... За румунів знаю, що їм не забороняли нічого, йти до молитви до церкви, до поляків, до німців, бо тут була німецька школа, була німецька церква, мали право йти, рускі забороняли, забороняли і нам нашу... Отак то було, в них дружно було, це лиш тільки за руских забороняли і нам, і їм... Такий порядок був, сталінський порядок.

Вирощували пшеницю, жито, то приходилося жати, були жиди, що ходили на поле. Не всі такі, знаєш, що не хотіли. Та приходили на поле з серпом, бо комбайнів не було, треба вручну було. А наші там були та й показували їм, як там жати, в'язати в снопи, бо то не було коли, ціпом молотити було таке, все показували люди, але не дуже хотіли сприяти ту роботу.

Так не дуже хотіли сприяти, одні робили, одні так, інші взагалі не йшли на то поле. Котрі були заможні, мали з чого жити

Вони, це як кажуть, наприклад, як ти зичив гроші, скільки позичив, стільки віддав, не брали проценти! За процент не було, то що ти мені позичив, то ти мені зробив добре.

Я знаю, тата мого - треба грошей, на тобі, скільки там треба позичив він собі вторгував, вже мав і вже віддав гроші, але проценти я не знаю, може так і було, я знав таке прийшов, позичив, коли мав віддав, це була вже така повага. Чого я маю брати від тебе проценти, коли я з тобою дружно живу, це не було таке, коли я на тебе лихий, чи ти такий, а я така, з жидами дружно жили. Я би просто розказав вам про ситуацію про маму свою, але це не треба знати.

От мама моя хотіла мати хустку - турпан... В Станівцях був такий жид Айсман. У них на розі магазин був. Файні такі жиди були, розумні і хустки в них були і всяка така мануфактура. Мама ходить, ходить, щось зазирає, а той жид каже: «Тодорихо, що ви там дивитесь?». «Ей, що я буду казати, та я не маю грошей». «Ви кажіть, що ви хочете?». «Я б хотіла отой турпан». «Котрий, котрий, ану покажіть?» Мама показала. «Оцей, от такий». «А оцей файний такий». А мама каже: «Я не маю грошей Айсмане». (...) Завив маму в той турпан. «Файна», - каже. «Я не маю грошей». А він каже: «Слухайте, Тодорихо, тепер весна, восени будеш мати, ти гуси виростиш, продаш і віддаш мені гроші». Мама приходить додому, показує татові, а тато не вірить, тато помагає мамі купувати гуси, до осені то годують, гуси восени продали, пішла мама віддали гроші за той турпан. Та от, які вони були, та добрі були і ви хочете щось сказати на них.

Мама пішла та й тішиться тим турпаном, ніби би задурно. Каже, погодуєш гуси, продаш восени, принесеш гроші. То чого має злитися людина на таку людину? Ніколи! Так що вони і зичили гроші людям, і наші зичили, більшість жиди нашим зичили. Та потім, як мав звідки, віддавати віддавав, а не мав - відробляв. Конем відробляв, а тепер машинами ходять в Чернівці, а тоді фіра, хто видів машину. Колись граф такий був, то він мав «бобіка» та то один граф мав оту машину, такого «бобіка», панське було поле, то його було поле. То як приїде на рік може зо чотири-п'ять разів машиною сюди, а ми вибігаємо на дорогу – мой, машина приїхала, та то щось велике.

**Микола Арбора,
1921 року народження,
Село Нижні Станівці, Кіцманський район**

У ДолишніхСтанцях були два темплі. В той час називали темпель, а по літературному то Синагога. (...).

Вони, більшість гешефством, хазяйства були. Маєте, спиртзавод євреїв був до війни. Фішер казали, і ще один, так як площа Виноград там у куті є, він там лиш вівці тримав і бринзу виготовляв. Ремба був за вівчаря - румун якийсь там. Значить, було з тисяча, а може й дві тисячі овець. Худобу він тримав коло спиртзаводу. Чи то він, чи то той другий, я забув як він називався. (...)

От тепер, де школа у ДолишніхСтанівцях, та давня школа і навпроти, з тої сторони там теж школа, та тримає той дім, це від спиртзаводу того пана-жида, значить, він. То один був. А то де дитсадок тепер у центрі, то був другий. Той мав поля десь туди під лісом у ДолишніхСтанівцях, а цей мав у нас кавалок (поля).

Жида були у більшості, ну вони тримали худобу, коні. З тих полів кудись вони дівали ту пашу, як вони говорили. Це вони цим займалися. Але то є, як кажуть, урожайний народ. По Біблії то написано ясно «розжену тебе по всьому світу, але дар від тебе не заберу». Від них дар не є забраний. Чого вони по всьому світу? Того, що коли вони не приймили Ісуса Христа, коли вони там у рабство попали, значить, у Єгипет, то вони... розігнало то все, повтікало хто куди і так далі. Ну, з яких пір вони, наприклад, тут у нас, я буду говорити, бо всього не знаю, бо кладбище їхнє, дуже багато було їх і вони на кладбищу скрізь. Ми то так, трошки легко собі важим, а у них це мусів бути пам'ятник і там написано і так далі і огорожка і все... Під час війни понищили, йшли ковалі та й понищили ті огорожки, залізо було потрібне...

Давали товар у кредит так як тепер, файні брали гроші за доходи значить. Таке було, що приїхав, значить, якийсь, у лісі був побудований, приїхав з Америки та й будується. І прийшов та й каже одному жидові: «Слухай, мені треба до хати окови, ну що там ще потрібно». А той каже: «Чуєш, а чим ти вкриваєш хату?» О, Штифанцьо його фамілія. А той каже: «Драницями».

А ці євреї, вони так, йде по селі, побачив сад, що зацвів і каже: «Чуєш, у тебе буде добрий урожай і я перший купець у тебе». І дивишся, а він вже кидає тобі завдаток. Що є сливка, яблуко, грушка - варили повидло і у бочки, вони кудись його здавали, не лише для себе. Той, що мав вівці, то, наприклад, коли він робив бринзу, то не лиш собі, а куди він здавав. Румунська армія получала, коли був 38-39 рік, вона тут була. Ці два роки було по хатах розселена румунська армія, а ми пацани ліземо до них, там оружия, там одяг. У нас у хаті, то там було сім солдатів і мажур якийсь, видно, що якийсь писар, бо він постійно з якимись документами. Вони получали їди чотири рази в день, але я чув, що вони казали, що погано годують. Але я бачив, що дуже добре годували. Я коли ходив коло них їсти ту чорбу. У вихідний день, вони хотіли в той день домашньої їди, то мама моя варила і несла їм та казала: «Їжте хлопці, бо мій малий вас під'їдає». Там мусіла бути три рази на день їди і на три рази на тиждень там мусіло бути в тій чорбі кусок м'яса, крупа якась, квасоля і так далі. А суплімент по румунськи, то є підвечірок, їм давали на день кусок тої мамалиги, бо той народ був привикший до того, і такий великий кусок тої бринзи. То так в них було три рази на тиждень м'ясне, а три рази на тиждень не м'ясне, молочне.

А євреї це все заготовляли. Вони приходили та говорили.

От як з Штефанцем, каже «Чуєш, ти що не у повнім розумі? Ти з Канади прийшов? Бляху бери на покрівлю». «Мені не вистачає грошей, я поля купив». «Чого ти? Коби ти здоров, а гроші будуть.» Другої днини вже привозить все залізо, і цвяхи, і лати і каже «Коли будеш мати гроші, тоді віддаш, А не будеш мати, дай квасолю, кукурудзу, ячмінь, пшеницю...»

Так було, що були хлопці такого Танаска, молоді, здорові, вже у армію мали йти, а старий скупує, мав 45 га земля, намолотять хліба, а вони хочуть погуляти. Хлопці візьмуть фіру та коня, а старий спить, та й накрадуть вночі зерна, але не мають де висипати, то везуть до Буня, а він бере, в них купує. І висипав у підвал. О він мав розрахунок, чого скільки треба, він знав, що вони вкрали то від тата... Буньо бере, а цим аби лиш на неділю мати з чим піти. А я думаю, що він з тим житом робив у підвалі, бо то там волога. А він хитрий жид - бере та й везе на спирт і бере ще кращі гроші, от і маєш тобі євреї.

Були і бляхарі, шевці, це було кілька таких, що мали навіть по 4-5 челядників. Ну такі тяжкі роботи вони не дуже це робили. А мали поля, поля мали, мали по 50-60 пар коней. То все кіньми більшість робилося, там бараболю підгортати, сапати, граскувати. Збирати хліб, то були кінські жатки. А жид, якраз, коли хліб достигає, то все з горів везе зо десять фір гуцулів, ну туди Путивльський район, о там такі співи були... То все у хаті мама каже татові: «Фішер видно що везе вже їх жати. Але чого, якщо має жатку?». А тато каже: «Жид знає, чого. Бо коли серпом жати, то відразу сніпки складають, 25 кг зерна втрачається, на ручну косу біля 50 кг з гектару, (...), а коли

косили кіньми, жаткою, то втрати до 70 кг. Значить, було, що давали серпок, то втрати було лиш 25 кг і відразу у руки готовий сніпок. Габор був у Станівцях. Він тримав по 20-30 корів, наймав доярку, а то треба то все тримати, як то кажуть. Вони свині не тримали взагалі. Значить на яловичину... А так вівці, коні...

До школи ходили, але вони трохи відрізнялися, не то, що ми пацани. Був Кремер, доктор, такий фанний хлопець В них був строгий закон – чистота. Вони не їли від наших дітей. Наші діти і ми на сьогоднішній день не є так вивчені, як вони, то є природа. Хоч у нього у хазяйстві аж не такий і порядок був. Але він пішов у туалет, вибачте за слово, він звідти вийшов - дитина 2-3 клас, і він не піде в клас, поки руки не помие. А буває немає води, він крутиться на долині там, бо я вчився на другому поверсі... А він від мене брав повідло, бо в нас воно було дуже варене. Що так рубали, як мило, то я брав до школи. А він то зауважив, він мав хліб білий дуже і масло на двох грінках, і каже до мене: «Чуєш, Арбора, дай мені кусок, а я тобі даю половину цього, чуєш, але не кажи нікому, бо в нас не можна від вас їсти».

Так вони тримали то... Так само з чистотою: ніколи би ніхто не видів, щоби та дитина зайшла в клас з туалету і не витерла, чи не помила руки. Воно крутиться там і шукає, де би це втерти руки, він наплює на руку, платок з кишені, витер і по всьому. Закон був у них твердий для цього.

А був такий Шайкало. І між ними бідні були. Він ходив у п'ятницю на суботу яйця скуповувати. Приходить, а мама каже: «Що ти, Шайкало, на що тобі?» він був такий середній чоловік, він каже «Я на суботу мушу заробити собі їсти, аби я мав. Вони мене посилають, вони дають бані, на одному яйці заробітку, щоб я міг собі купити там чи яйця, чи курку». Бо кожної суботи в них мусіла бути в духовці курка. Бралися робити поміж люди. А були такі, що робили в нас цілий день, то ми питали їх: «А чого ти жид не гешефтствуєш, як усі інші, а йдеш робити?» То він казав, що вони як підуть в Ізраїль, то там дають команду, що треба там господарство вести.

Синагоги були тут дві у Долішніх Станівцях. Доктор був Герер, але я добрим словом про нього не можу сказати.

Може пам'ятаєте, коли була війна, то що сталося з тими євреями?

Та що брали їх у колони, туди десь гонили. Навіть багато десь тепер я ходив село ЖердівКам'янського району, (...) та розказували, що там десь зігнали їх були великі тисячі, то там ні травички ні осталося, не давали ні їсти, ні нічого, все там погинуло... То німці то всьо зробили, Гітлер.

А може ви чули, що десь в Сторожинці євреї стріляли в румунських солдатів?

Чув я таку бесіду, що вони десь з другого поверху, коли армія урвалася румунська сюди, о там десь с кулемета стріляли по тій армії, то із-за того вони їх забрали... Але то що, то коли Гітлер прийшов, то їх забирали скрізь. У Старокостянтинові, коли ходив по тому селі, то там була зізда така, то я питав, що там таке, то казали, що то там похоронено євреїв, то так ,

Нема що казати. До війни не було ніколи там якогось з ними неприємства. Вони йшли кожному на уступки, чого? бо вони з цього жили. Приходить, як то раніше більшість мали коні. Так як і тепер цілий ряд магазинів. То приходить до нього, а там простий батіг – пужално на букові, були і плетені, але дорожче. То приходить і питає: «Скільки то коштує?», а десь дешевше, і він каже : «Я тобі не перечу. Иди до нього бери...». То в нього все є. Якщо не було, то він просив аби почекав, та й питав, яке треба, то я вже назавтра міг привезти.

Було так, що там жінка одна Параскіца, то був в неї чоловік, та трохи випивав, піде до жидів, набере грошей, той запише, а віддавати потім треба. То Параскіца була, то той чоловік вмер, а кошти лишилися, то так і тепер. А жиди прийшли, а лишилося було шестеро дітей, тай давай діти на толоку за борги ті. А жінка пішла до голови, щоби той дав справку, шо дітей вигнали, та треба будуватися, то аби дав справку, аби йти просячи між люди. А голові що то легко, той справку дав та й іди, дадуть то дадуть, а ні, то ні. То ще за Австрії було, коли був живий той Франц Йосиф. Вона ту справку використала. Приходить у село і просить дозволу брати милостиню, і так від села до села, аж до Австрії дійшла, там почали її перевіряти, чому дітей вигнали з хати, відразу перевірка на місці і ті жиди швидко повернули все і ще більше принесли, ніж вона мала до того...

Може пам'ятаєте, коли вже війна кінчилася, то євреї вернулися?

Ні, уже майже не було, один десь у столовці там торгував, але вже так не було.

Даниляк Константин Іванович

1921 року народження

с. Брусниця, Кіцманського району.

Був єврей Штефко на куті у центрі села жили там колись цигани, я малим був, знаю одного видика (єврея) Цюпа. Був ще єврей Сідоро. Тай приходив той Сідоро до мене, він не мав роботи ніякої, тай я си граю, гойдаюсь, а він се возьме тай закине ту гойдалку та й я біжу, кличу маму. Тоже була стара єврейка, яка торгувала трафіку (тютюн), називалась Фельга, вона продавала його дома.

Тай цей жид Сідоро, рано встав, третя година, поїхав в село, у Ляшинську, на Остру, у Зеленів (назви сусідніх сіл – Г.С.) покупував телят, корів, більше купував телята; і сема година - приходив назад додому молився, пив чай, це була така його функція, а у понеділок він йшов уже у Чернівці, мав пару штук худоби і фіру телят, оце він віз у Чернівці. А потому там уже на горі був єврей Біхлер, тримав корчму, де колись концесія була, тепер живе Загарія.

У селі проживав також єврей, який називався Сйкель. Там були дівки у нього (там де колись була сільська рада). Він коні купував, з кіньми справу мав. А дівки роботи не мали, там було зо три дівці, були Доня, Сіма, третього імені не згадав. Був єврей Бруштейн мав сина, який називався – Мусьо, так як бригадиром працював на Калавурі (сільський кут – Г.С.) у трачці Бруштейна. Був шустрий жид, так як офіцер був. Самий мені казав, бо я часом йому їсти носив, від Сйкеля брав і ніс їм по дорозі до роботи.

Ой, які жиди були де тепер побудував Малярчук магазин, на краю була колись хата, то її колись єврей будував, але він не мав ніякої роботи, так часом кушнірив, голив чоловіків, а жінка його шила, називалася Фріма.

Де колись була стара пошта, проживав єврей Брумйойна, тама зараз контора. Там також була жидівка, вона си віддала за Шіла, а син пропав на війні, Зяма. А Брумйойна забрали, так як забирали всіх жидів у Станівці, тай він вже не вернувся ні він, ні його сім'я. По сусідству Дувид, також мав одного сина, тай пішов на війну, мав великі хати, їх також забрали. На тому місці, де були їх маетки, збудували сільську раду.

Багатий жид на полі працював, сів буряки - Берко, там колись була велика хата.

На Калавурі (сільський кут – Г.С.) була корчма, там був жид Вайнер (там зараз деревообробний цех – Г.С.). Ото були хати великі, там велика корчма була, там ходили пили, билися. Там був один жидок, я ходив ще з ним до школи - Лейба, та й ще був май менший жидок. Той Лейба був трохи меншим, ніж я. А потім з другого боку вулиці, там поселився Аксеньків, там склад тримав.

Ще євреї жили там, де колись був роддом, жив там єврей Шміл, там тепер пусто. Забрали його в Станівці, але він повернувся, він тримав поле, сів буряки, займався польовими роботами, тоже такий багач був.

Там де Василина Бридська живе, там був єврей Цуцик, також єврей. Займався перепродуванням коней. Кривий на ногу був. Ходив з паличкою.

Там де Марійка з Паскалюком жила, там у сусідстві був Бехнер, бідний був - ятку, м'ясом там торгував тримав, купував вівці, тощо. Там різав та й продавав. Горбатий був.

Ні один не робив на полі, самі постійно наймали людей, брали у графа Континскала землю в оренду, сіяли буряк.

Жиди були в Прапорі (сільський кут – Г.С.), але вони повихрещувалися, одна Ганця, єврейка була та й з розуму зійшла була, брат вихрестився також. Але кажуть, що вони були такі багаті, що грошей мали в Швейцарському банку. Наш дід Митро Руснак у них робив, щодня йшов до роботи, так як у колгосп. Ще один єврей, Шмір жив там де тепер живе Їлик з пошти. Коли прийшов з Вінниці, то став деякий час лісником у Вашківцях . Його бандери повісили.